

Л.Л. Залізник *

МЕЗОЛІТИЧНІ МИСЛИВЦІ ТА РИБАЛКИ НАДПОРІЖЖЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ ОГРІНЬ 8

Статтю присвячено численним житловим конструкціям унікальної збереженості мезолітичного поселення Огринь 8, що на східній околиці м. Дніпра. Запропоновано реконструкцію способу життя та річний господарський цикл мезолітичних мисливців та рибалок Надпоріжжя. Ключові слова: Огринь, мезоліт, заглиблені житла, кукрецька культура, берегові мисливці та рибалки, етнографічні аналогії.

Україна відома значною кількістю мезолітичних пам'яток. Кілька поколінь дослідників протягом останніх 100 років відкрили і дослідили велику кількість мезолітичних стоянок, що належать до понад десятка різноманітних культурних едностей мезоліту Європи. До числа найцікавіших мезолітичних пам'яток країни належить відоме поселення Огринь 8 розташоване при впадінні р. Самара в Дніпро.

Переважна більшість мезолітичних стоянок Європи розташована на краю піщаних надзаплавних терас або дюнних узвишч за плава річок. Залягання в піщаних відкладах не сприяє збереженню культурних шарів стоянок, зокрема житлових та господарчих об'єктів, фауністичних решток. Щасливим винятком із цього правила є поселення Огринь 8. Наукова цінність пам'ятки полягає, перш за все, у залишках котлованів численних заглиблених у землю жител. Добра збереженість житлових конструкцій та решток життєдіяльності в них, значна кількість об'єктів, що тривалий час розкопувалися різними дослідниками, робить стоянку Огринь 8 унікальною в мезоліті Центрально-Східної Європи. Разом з тим, результати цих досліджень все ще маловідомі вітчизняним та зарубіжним археологам, що спонукало до написання цієї статті.

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, zaliznyakl@ukr.net

Історія дослідження

Поселення розташоване на піщаному мисі при впадінні р. Самара в Дніпро на східній околиці м. Дніпра. До Другої світової війни місцевість носила назву Огринь, що пізніше трансформувалася в російську версію топоніму — Ігрень, Ігреньський півострів. Висловлене припущення, що топонім має тюркське походження і в перекладі значить «зле, прокляте місце». Інша версія, що Огринь значить «пасовисько огирів», тобто жеребців. Однак не виключено, що сам термін «огир» — теж тюркського походження і дослівно значить «злий кінь».

Поселення виявлено М.О. Міллером на початку 30-х рр. ХХ ст. у процесі обстеження берегів майбутнього водосховища, що утворилося завдяки будівництву Дніпрогесу. Згаданий дослідник при відкритті пам'ятки зробив зачистку берега (Міллер 1935), а також провів невеликі розкопки в 1942 р. У 1945, 1946 рр. стоянку досліджував А.В. Добровольський (1949). У процесі розкопок стоянки на площі 50 м² виявлена складна стратиграфія з культурними нашаруваннями від мезоліту до Київської Русі включно. У нижньому мезолітичному шарі дослідник виявив скупчення спаленого очерету та рештки обвуглених жердин, які інтерпретували як залишки каркасу куреня.

Головні відкриття на стоянці сталися під час тривалих робіт експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна у 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр. Тривалий час у складі експедиції працювали автор та Д.Ю. Нужний. Протягом 70—80-х рр. на пам'ятці досліджено понад 1000 м² мезолітичного поселення з рештками 10 житлових об'єктів з яскравим крем'яним та кістяним інвентарем мезолітичної доби (рис. 1). Результати дослідження мезолітичної стоянки Ігрень 8 Д.Я. Телегін видав у авторській монографії 2002 р. (Телегін 2002), матеріали з якої лягли в основу цієї статті.

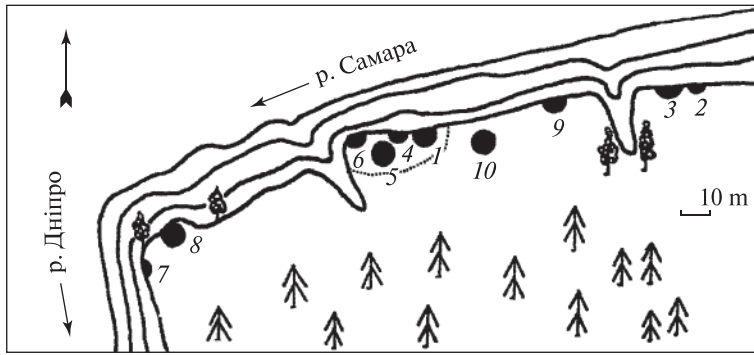

Рис. 1. Огринь 8. План поселення

Крем'яний інвентар

Крем'яний інвентар із жител мезолітичного поселення Огринь 8 являє собою яскравий приклад крем'яної індустрії кукрецької культури (рис. 2, 3). Судячи з характерної жовтої підкірки на кременях, сировиною для виготовлення знарядь на стоянці слугував кремій із відомого канівського родовища. Воно розташоване за 300 км угору по Дніпру від поселення, північніше м. Канів, на правому березі річки навпроти м. Переяслав. Тут біля підніжжя мальовничих Канівських гір, відомих у геології під назвою Канівська дислокація, розташовані відслонення жовен природного кременю, вкритих чорною кіркою, що має характерну жовто-коричневу підкірку. Єдине на Середньому та Нижньому Дніпрі родовище кременю, було джерелом сировини для виготовлення знарядь мешканців відомих верхньопалеолітичних стоянок мисливців на мамонтів Гінці, Межиріч, Добранічівка, Семенівка, а також мезолітичних мисливців та рибалок Надпоріжжя, зокрема і мешканців Огрині 8.

Загалом кременів у житлах знайдено не надто багато — близько 2500 екз. на 10 житлових об'єктів. Крем'яний інвентар пам'ятки характеризується високим ступенем мікролітичності, значним вмістом правильних пластинок і завершених знарядь, порівняно з відходами крем'яного виробництва (відщепами). Цей фактор, як і значний ступінь спрацьованості нуклеусів та нечисленність останніх, свідчить про дефіцит крем'яної сировини на стоянці. Саме цим фактором пояснюється надзвичайно високий відсоток у колекції ретушованих знарядь (500 екз. або 40 % комплексу) та пластинок (865 екз. — 36 %). Останніх майже стільки як відходів виробництва (відщепів, лусок, уламків кременю). Середня ширина пластинок комплексу 0,6—1,6 см.

У колекції домінують спрацьовані олівцеподібні нуклеуси для відтискних мікропластин.

Більшість з них із тильного боку зберігають рештки природної кірки або ребра, оформленого поперечною підтескою (рис. 2, 32; 3, 14). «Олівці» супроводжуються характерними сколами оживлення площадки — авіважами або «таблетками». Скребачки і різці пам'ятки виготовлялися на масивних відщепках, для отримання яких слугували спеціальні багатоповерхові нуклеуси для грубих відщепів.

З олівцеподібних нуклеусів шляхом відтиску отримували правильно огранені мікропластини для виготовлення вкладень у пази кістяних наконечників металеві зброї, перш за все, дротиків. Один довгий край мікроплатівки, перед фіксацією за допомогою смоли в пазу кістяного наконечника, притуплювали дрібною, жемчужною ретушшю (рис. 2, 19; 3, 8, 9, 11, 12). Зазначимо, що на кукрецьких стоянках басейну Південного Бугу Добрянка 1, 2, 3 та Абузова Балка подібні мікроліти виготовлялися за допомогою не дрібної, а крутої ретуші, що глибоко заходила в тіло заготовки.

Окрім мікровкладень із притупленим краєм у колекції наявні кілька мікропластин зі скошеним дрібною ретушшю кінцем (рис. 3, 12). Подібні мікроліти властиві кримському кукреку, де вони отримали назву фатмакобинських вістер. Вони менш численні на кукрецьких пам'ятках Надазов'я (Кам'яна Могила) та Південного Бугу (Добрянка 1, 2, 3). Одиначними екземплярами в мікронаборі пам'ятки представлені дрібні симетричні трапеції (рис. 2, 17; 3, 10). П'ятьма екземплярами представлені характерні яніславицькі вістря, виготовлені у мікрорізьцевій техніці (рис. 2, 33; 3, 7).

Однак визначальним виробом крем'яного комплексу стоянки є кукрецький вкладень, що являє собою перетин досить масивної пластини шириною 1,0—1,5 см із підтескою плоскою ретушшю черевця і кутами нерідко зрізаними ретушшю зі спинки чи різцевим сколом (рис. 2, 1—13; 3, 1—6). Трасолог Г.В. Сапожникова дійшла висновку, що кукрецькі вкладні використовувалися як стругальні ножі по кістці (Сапожникова, Сапожников 1992). Можливо ними стругали кістяні стрижні для притаманих Кукреку пазових наконечників, а також досить численних на кукрецьких стоянках проколів та інших кістяних виробів (рис. 4, 1—6; 5, 15—18). Не виключена можливість їхнього використання в якості доліт по дереву й кістці.

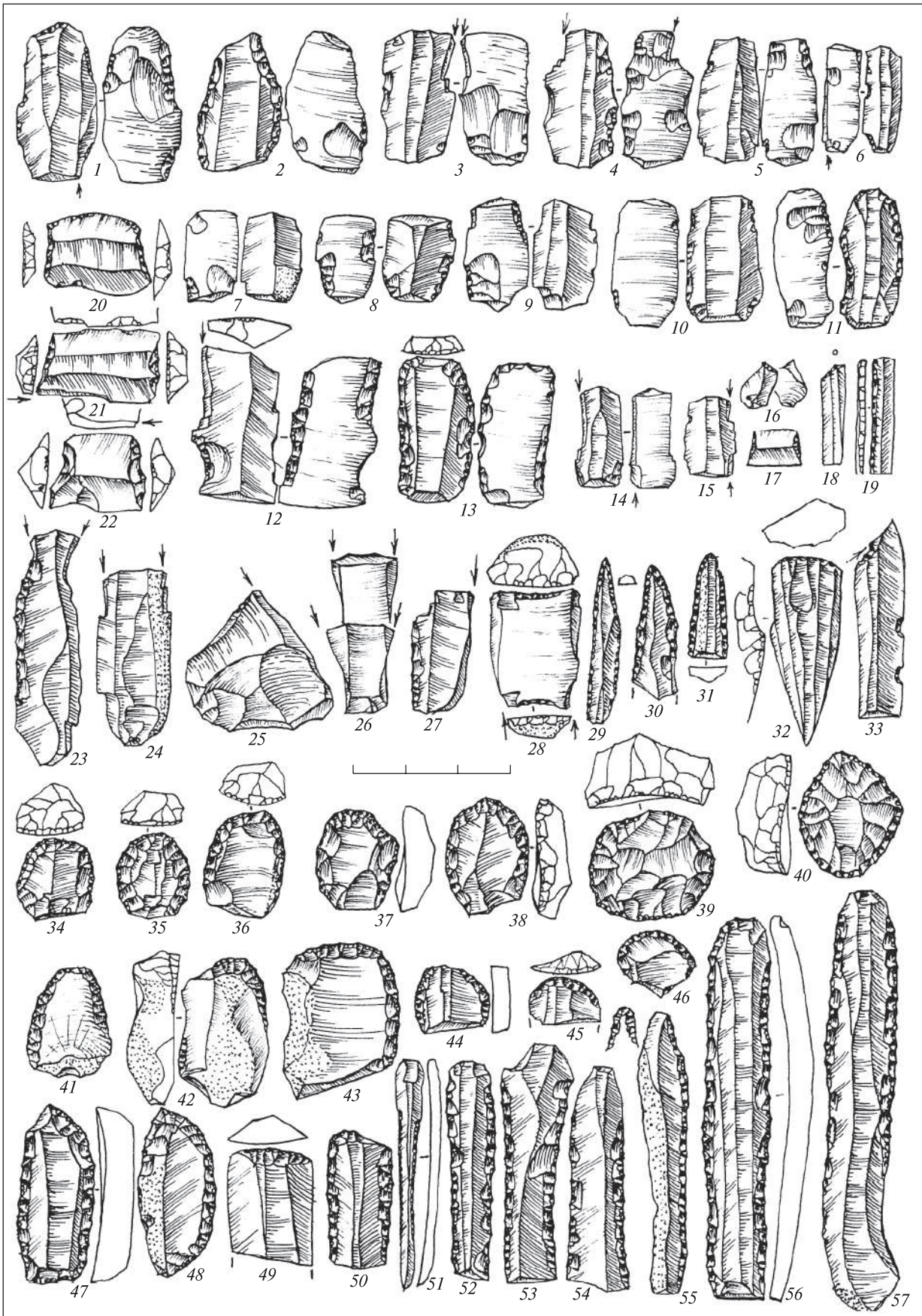

Рис. 2. Огринь 8 — 1976. Житло 5. Крем'яний інвентар

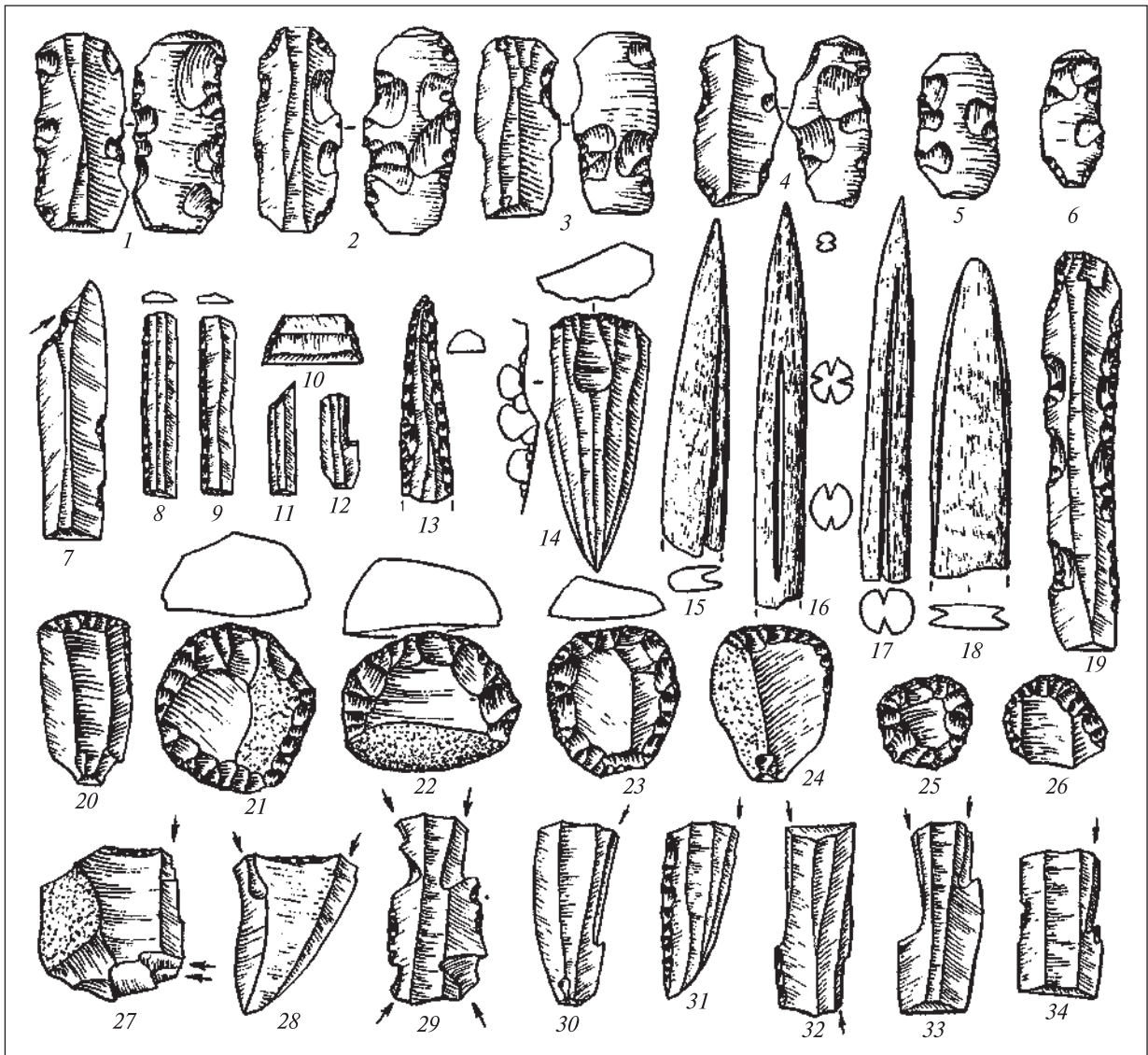

Рис. 3. Огринь 8. Крем'яний інвентар

Численні скребачки складають чверть усіх знарядь пам'ятки. Більшість із них виготовлена з відщепів. Вони часто мають округло-подібну форму і високий профіль (рис. 2, 34–46; 3, 21–26). Різців вдвічі менше ніж скребачок. Серіями представлені різці на кути зламаної пластини (рис. 2, 14, 15, 23, 24, 27; 3, 29–34), менш численні бічні ретушні вироби. Присутні своєрідні кукрецькі різці, що виготовлялися з масивних аморфних відщепів шляхом нанесення на їхні кути плоских різцевих сколів у бік черевця (рис. 2, 25, 28; 3, 27, 28). Постійним, хоча й нечисленим, компонентом є свердла (рис. 2, 29–31; 3, 13).

Найчисленнішою серією серед знарядь представлені пластини з ретушшю та їхні уламки, які складають 43 % від усіх знарядь із ретушшю (рис. 2, 50–57; 3, 5).

Кістяний інвентар

Серед численних остеологічних решток тварин у мезолітичних житлах знайдено понад 150 виробів із кістки та рогу, переважно в уламках. Найвиразнішими кістяними виробами стоянки Огринь 8 є наконечники дротиків із пазами для крем'яних вкладенів (рис. 3, 15–18; 4, 1–6; 5, 5). Вони діляться на два головні типи: округлі в перетині веретеноподібні (рис. 3, 16, 17; 4, 1–4) та плоскі (рис. 3, 15, 18; 4, 5, 6). Веретеноподібні наконечники зі стінок трубчастих кісток кінцівок великих копитних (тур) мали довжину до 15 см при товщині 0,7–1,0 см (рис. 4, 1–3). Відомі вироби з одним довгим пазом по всій довжині або з одним, двома і навіть чотирма короткими пазами біля вістря (рис. 4, 1–4). Різновидністю веретеноподібних наконечників є овальні в перетині вістря з пазами (рис. 4, 6).

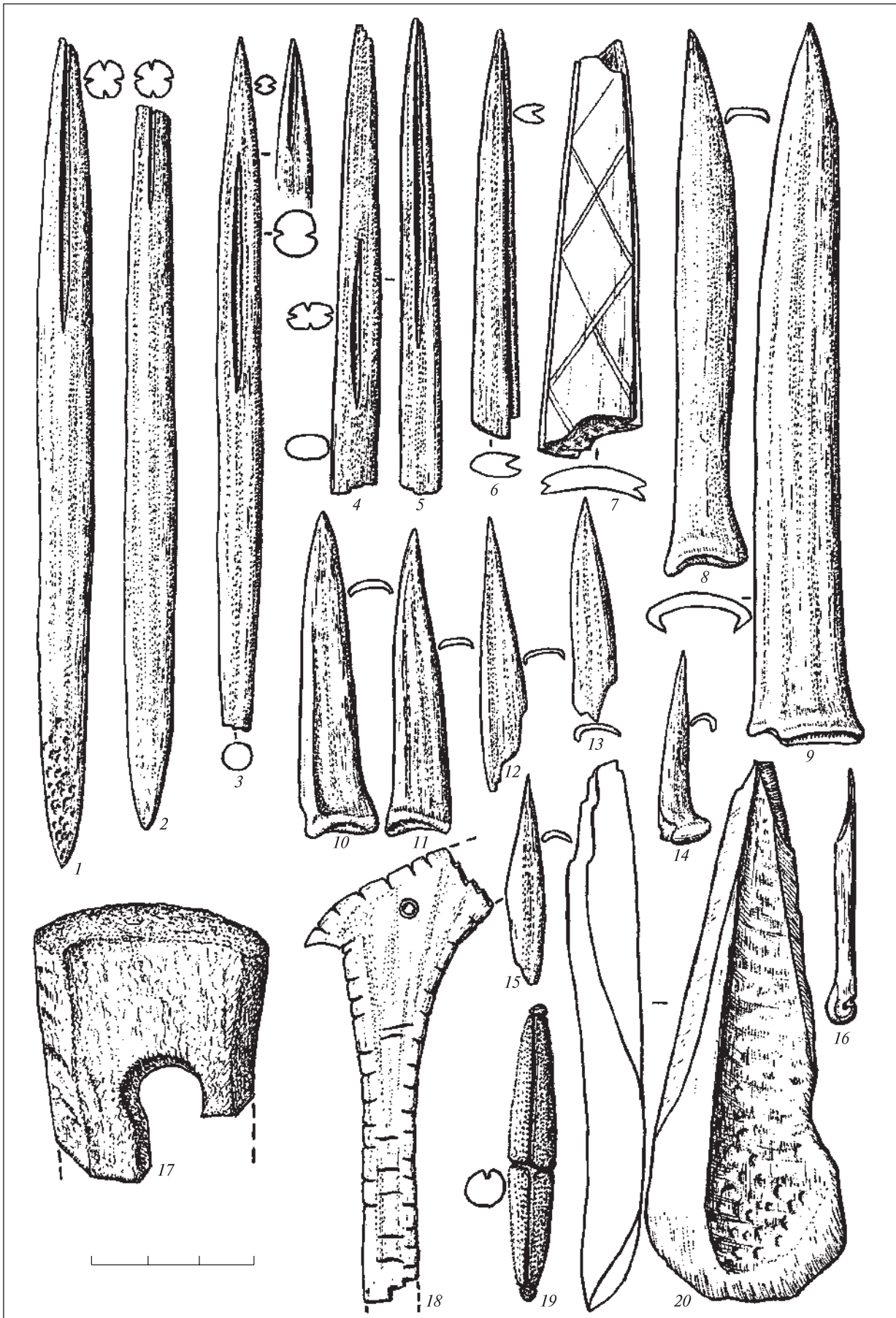

Рис. 4. Огринь 8. Кістяний інвентар

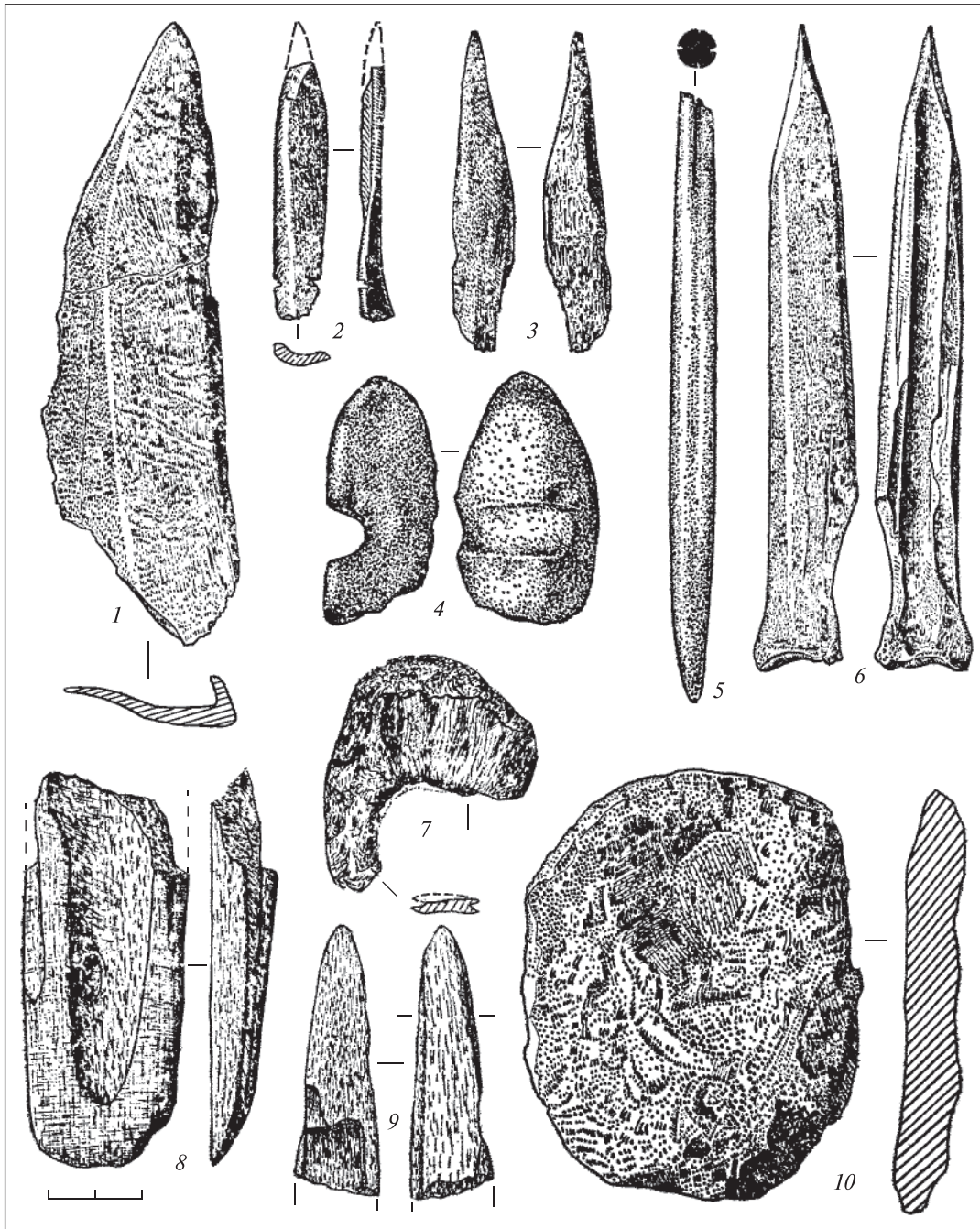

Рис. 5. Огрінь 8. Кістяний та кам'яний інвентар

Пласкі наконечники виготовлялися з широкої пластини стінки трубчастої кістки і мали два глибокі (до 2,0 мм) пази для крем'яних мікропластин-вкладнів уздовж довгих країв (рис. 3, 18; 4, 6). Такі наконечники ретельно шліфувалися і вкривалися вирізаним орнаментом у вигляді дрібного зигзага чи ромбів (рис. 4, 6). Уламок подібного наконечника знайдено в крижовій кістці поховання з могильника Василівка III у Надпоріжжі.

На пам'ятці знайдено 45 дрібних вістрів, виготовлених із розколотих трубчастих кіс-

ток птахів шляхом загострення одного кінця (рис. 4, 7—11; 5, 2, 3). Можливо саме такі кістяні вістря слугували наконечниками стріл курецьким мисливцям.

Тесла виготовлені з трубчастих кісток великих копитних. Вони асиметричні в профілі й мають заокруглене жолобчасте пришліфоване лезо (рис. 4, 18; 5, 8). Вірогідно вставлялися в колінчасте дерев'яне руків'я чи спеціальну рогову муфту. На стоянці знайдено три уламки таких муфт для кістяного тесла або кам'яного леза (так звані «мотики») з отвором діаметром 2,0—3,0 см для

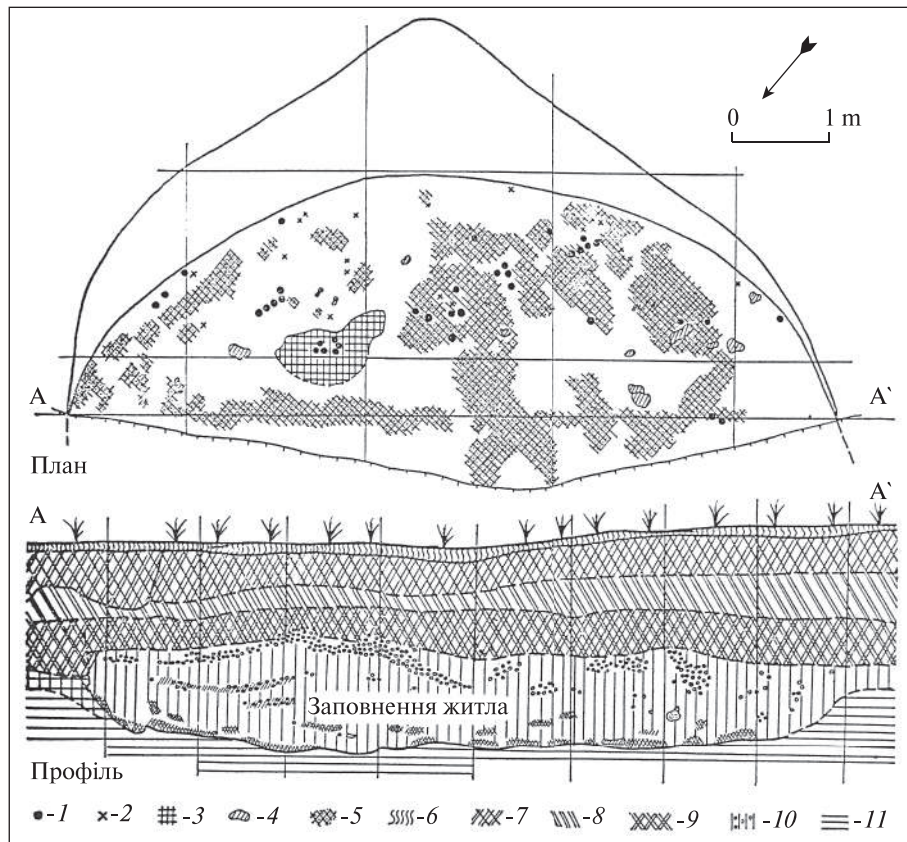

Рис. 6. Огринь 8 — 1974. План (1) та профіль (2) житла I, за Д.Я. Телегіним. Умовні знаки: 1 — кістка і риг; 2 — кремені; 3 — вогнище; 4 — камені; 5 — горілий очерет і хмиз; 6 — дерн; 7 — верхній гумус з давньоруськими матеріалами; 8 — сірий пісок з керамікою енеоліту—бронзи; 9 — нижній гумус з неолітичними та мезолітичними матеріалами; 10 — заповнення землянки (попелястий пісок з черепашками у верхній частині); 11 — материковий пісок

дерев'яного руків'я (рис. 4, 15; 5, 7). Рогові муфти досить великі, мають сліди забитості на обуху.

Найбільше на стоянці знайдено так званих шил-проколоч — понад 50 екз. Вони виготовлені з трубчастих кісток, мають пришлифоване вістря й потовщений протилежний кінець, який зазвичай є епіфізом кістки. Поділяються на дві групи: невеликі власне шила (рис. 4, 7, 8, 12, 19) і значні за розміром проколочки — «кінджали» (рис. 4, 13, 14; 5, 6).

Серед кістяних знарядь стоянки Огринь 8 знайдені нечисленні лопаточки, лошила, вістря, уламок рибальського гачка та однозубого гарпуна. Серед рибальських знарядь — двобічно загострена жерлиця, два важки до вудочок із талькового сланцю (рис. 4, 17), 2 блешні з перламутру мушель, багато кісток зі слідами обробки. Знайдені підвіски із зубів коня, уламки кісток із геометричним орнаментом (рис. 4, 6, 16).

На поселенні Огринь 8 знайдені численні округлі в плані і плоскі в перетині гранітні диски діаметром у середньому 5,0—7,0 см при товщині 1,0—2,0 см (рис. 5, 10). Висловлена думка

про їхню поліфункціональність, що передбачає їхнє використання як інструментів для видобування човнів із колод, грузил до ставних сітей, а можливо і знаряддя для копання котлованів жител (Залізняк 1998, с. 98).

Для жител стоянки Огринь 8 отримана велика серія радіокарбонів дат. Найдостовірніші з них дозволяють датувати пам'ятку бореальним періодом голоцену.

Огринь 8, жит. 4 кістка 8695 ± 45 BP GrA 33112

Огринь 8, жит. 8 кістка 8880 ± 45 BP GrA 33113

Огринь 8, жит. 8 кістка 7950 ± 45 BP OxA 17491

Житла

Численні заглиблені в ґрунт житла стоянки Огринь 8 розташовувалися уздовж краю піщаного мису на висоті 5,0—7,0 м над заплавою Дніпра та р. Самари (рис. 1). Коли внаслідок будівництва греблі Дніпрогесу утворилося водосховище і рівень води піднявся, то поверхня мису опинилася на висоті 4,0 м над плесом, а край узвишся почав інтенсивно розмиватися

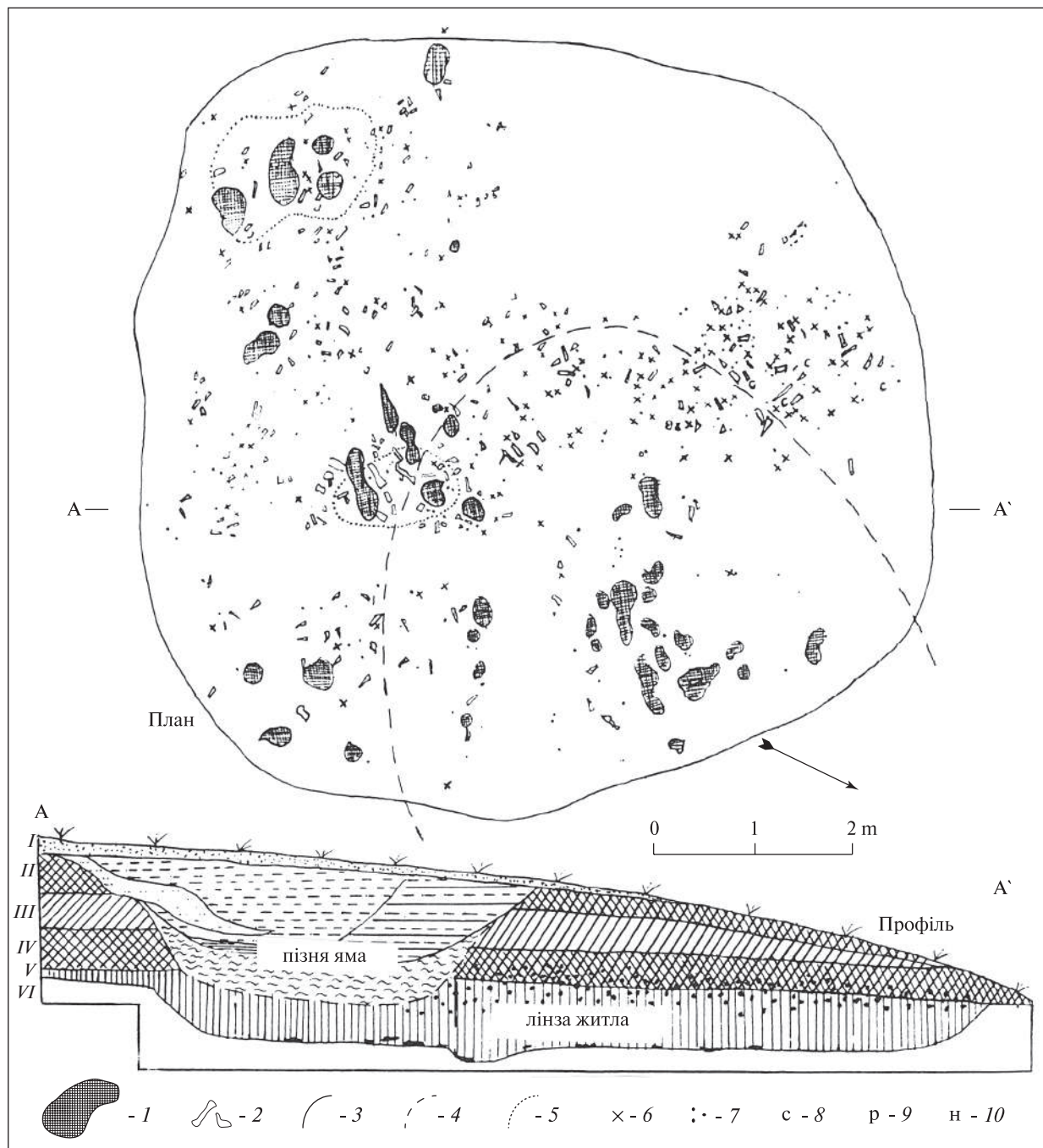

Рис. 7. Огринь 8 — 1976. План та профіль житла 5. Умовні позначення:

План житла: 1 — вуглисті плями на дні житла; 2 — кістки тварин; 3 — кордон лінзи заповнення житла; 4 — кордон поширення шару мушлів у верхній частині заповнення; 5 — контури вогнищ; 6 — пластинка; 7 — відщепи; 8 — скребачка; 9 — різець; 10 — нуклеус

Профіль житла: I — навійний вітром сучасний пісок; II — верхній гумус з давньоруськими рештками XII ст.; III — світлий гумус з рештками доби енеоліту-бронзи; IV — чорний нижній гумус з неолітичною керамікою та мікролітичним кременем; V — сіре попелясте заповнення житла; VI — білий стерильний пісок

річкою, особливо під час весняних повеней. У берегових урвищах мису відкрилися котловани мезолітичних напівземлянок, що являли собою лінзи сірого від попелу піску з крем'яними та кістяними артефактами. Котловани впушені з мезолітичного шару в білий стерильний пісок, який підстилає голоценовий ґрунт (рис. 6, 2).

Вісім із десяти котлованів жител різною мірою зруйновані розмивом берегу. Повністю збереглися лише два житлові об'єкти — житла 5 та 10.

Житло 5 стоянки Огринь 8, що було досліджене у 1976 р., дає яскравий приклад житлобудування кукрецького населення Надпо-

ріжжя (Телегін 2002, Залізняк 2005, с. 76—80). Схоже, воно являло собою напівземлянку заглиблену в материковий пісок із рівня нижньої частини гумусу атлантичного періоду голоцену (рис. 7). Котлован житла фіксувався в горизонтальній зачистці на тлі материка як овальна пляма 8,2 × 7,3 м сірого від попелу і вуглинок піску. Краї заглиблення досить круті, а простежене на глибині 0,7 м дно було вкрите шаром обгорілого очерету, що спікся з піском. Найбільше знахідок (кремені, кістки) знайдено в придонній частині. На дні зафіксовані плями чорного, вуглистого піску, які, схоже, утворилися внаслідок згорання очеретяної кривлі житла (рис. 7). Принаймні аналогічні скупчення вуглистого піску на дні житла 1 (рис. 6, 2), дослідженого на Огрині 8 у 1974 р., зберегли структуру стебел очерету. Два скупчення попелу на дні котловану напівземлянки, можливо, є рештками вогнищ. У верхніх горизонтах заповнення траплялися мушлі прудянки, які суцільним шаром перекривали північно-західну частину котловану (рис. 7).

Решта досліджених на стоянці Огринь 8 житлових структур аналогічні описаним (рис. 8; 9). Подібні споруди відомі на інших мезолітичних та неолітичних пам'ятках із кукрецьким кременем Надпоріжжя — на островах Кізлевий, Шулаїв, Сурський та ін.

Рис. 8. Огринь 8 — 1986. Житло 8

Рештки десяти заглиблених у землю житлових об'єктів стоянки Огринь 8, як і аналогічні їм залишки зі стоянок на островах порожистої частини Дніпра таких, як Сурський (пункт 2) (Даниленко 1950) та Шулаїв (Бодянський 1949, с. 253), дозволяють реконструювати загальний тип огрінських жител. Це були великі напівземлянки, споруджені на основі круглого в плані котловану, діаметром від 7,0 до 10 м. Дно останнього заглиблювали на 0,6—1,0 м в пісок і перекривали конічним каркасом із жердин з очеретяним дахом.

Котловани жител зі слідами вогнищ на дні були заповнені піском із великою кількістю панцирів прісноводних молюсків прудянки, попелу, крем'яних та кістяних знарядь, гра-

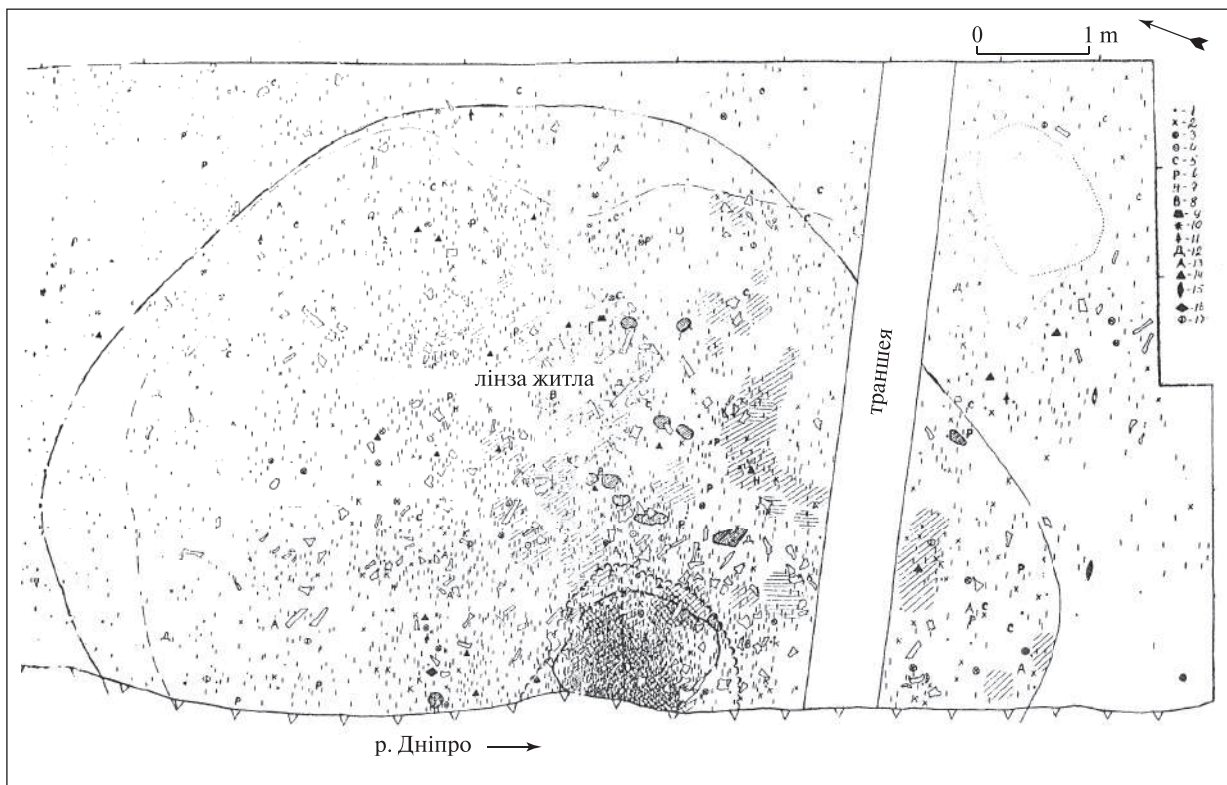

Рис. 9. Огринь 8. Житло 8. План розкопу з артефактами

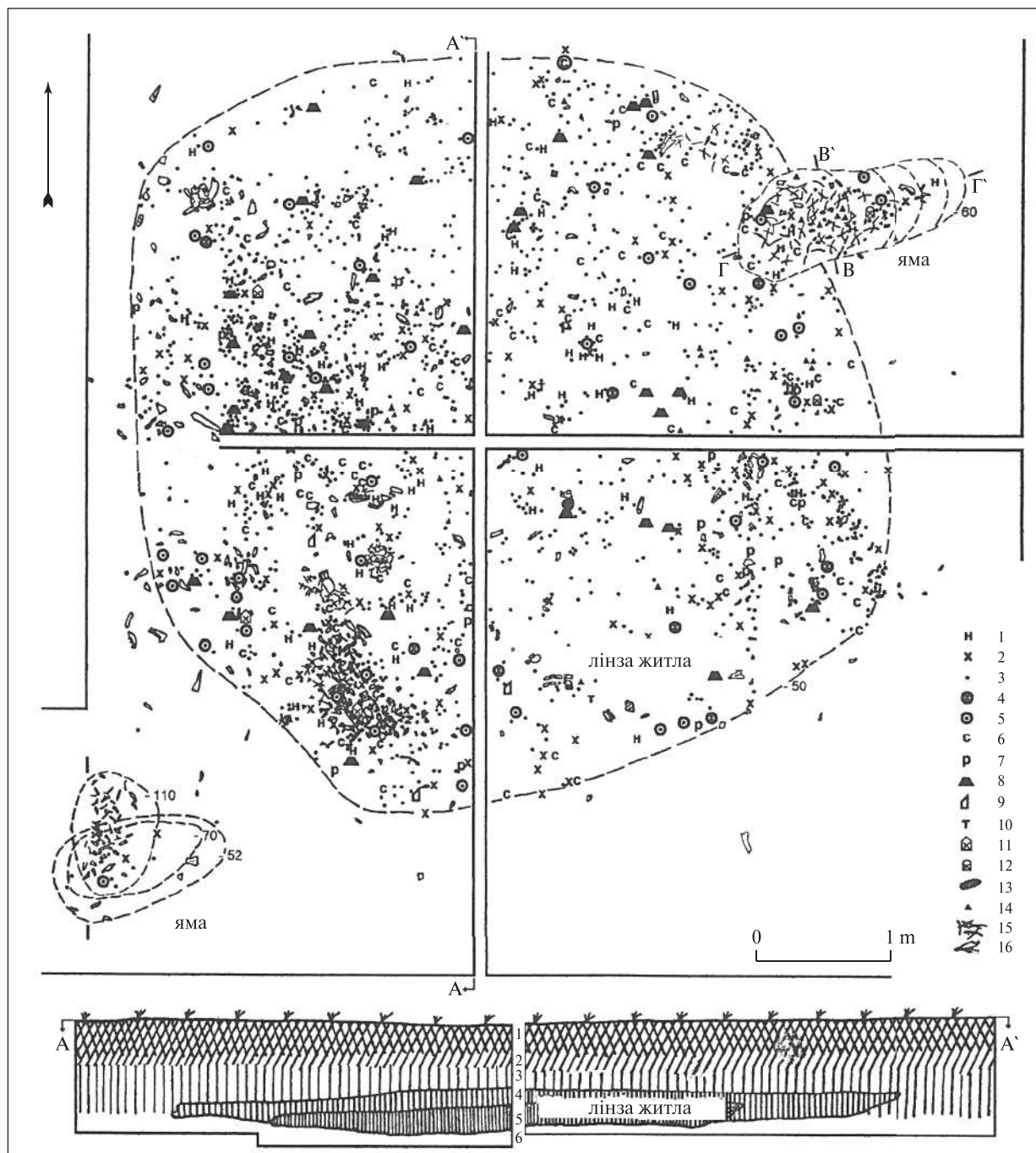

Рис. 10. В'язівок 4а. Житло 5. План (1) та профіль (2), за І.М. Гавриленком та Л.Л. Залізняком. Умовні позначення: 1 — нуклеус; 2 — пластина; 3 — відщеп; 4 — пластина з ретушю; 5 — відщеп з ретушю; 6 — скребачка; 7 — різець; 8 — трапеція; 9 — вістря; 10 — точильце; 11 — перфоратор; 12 — ретушер, відбійник; 13 — камінь; 14 — деревне вугілля; 15 — кістки риб; 16 — кістки ссавців

нітних дисків, уламків перепалених каменів-кип'ятильників, кісток ссавців, птахів, риб тощо.

Тривалий час точиться дискусія, чому огрінські житла заповнені панцирами прудянки. Більшість дослідників вважає, що мешканці стоянки харчувалися цими молюсками (Телегін 2002, с. 72). Але вони не могли жити в землянках, що до верху заповнені черепашками. Крім того, значна кількість не лише великих,

але й дуже дрібних молюсків у заповненні жител дає підстави для сумнівів щодо вживання їх у їжу. Залягання прудянки щільним шаром у верхніх 20 см заповнення жител наводить на думку, що пусті панцирі водяних молюсків могли використовуватися як легкий, теплоізоляційний шар покриття зимових напівземлянок.

Однак, найвірогідніше, мушлі з'явилися в котлованах вже покинутих мешканцями помешкань. Можливо це сталося внаслідок ви-

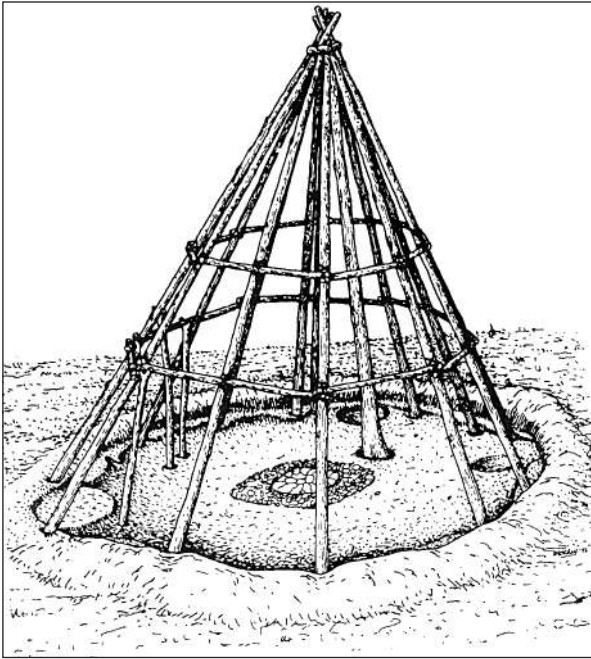

Рис. 11. Стоянка Яштелек, Угорщина. Реконструкція каркасу житла (Kertesz 1996, р. 21)

користання закинутих землянок в ролі ям для покидьків. Не можна виключати можливість занесення котлованів покинутих жител черепашками прудянки в процесі періодичних весняних повеней (Залізняк 1998, с. 95). Письмові джерела свідчать, що до затоплення порогів штучним водосховищем у ХІХ — на початку ХХ ст. катастрофічні повені в Надпоріжжі були звичайним явищем. Масштабні весняні повені вище дніпровських порогів, на думку геоморфолога В.Г. Пазинича, періодично виникали під час льодоходу внаслідок утворення потужних крижаних заторів на порогах.

Аналогії

Близькі аналогії землянкам півострова Огринь знаходимо в мезолітичних житлах відомої стоянки В'язівок 4а на Полтавщині, хоча остання, судячи з крем'яного інвентарю, належала не до кукрецької (як Ігрень 8), а до зимівниківської культури мезоліту Східної України.

Стоянка В'язівок 4а, зважаючи на прекрасну стратиграфію, гарну збереженість фауністичних решток численних жител та господарських об'єктів, як і Огринь 8, належить до числа найінформативніших пам'яток у мезоліті України. Відкрита І.М. Гавриленком у 1983 р., за 2,0 км південніше с. В'язівок Лубенського р-ну на Полтавщині. У 1984, 1985, 1988 рр. експедиція під керівництвом В.І. Непріної, за участю В.Ю. Коена та І.М. Гавриленка, до-

Рис. 12. Зимовий «земляний чум» (голомо) мисливців Сибіру

слідила три мезолітичні житла. Дослідження пам'ятки продовжилися у 1994, 1995 рр., коли І.М. Гавриленко та Л.Л. Залізняк розкопали ще два мезолітичні житла (Гавриленко, Коен 1989; Коен 1991; 1992; Неприна, Супруненко, Гавриленко 1992; Залізняк, Гавриленко 1995, 1996; Zaliznyak, Gavrilenko 2002).

Стоянка В'язівок 4а займає мис невисокого (2,0 м над заплавою), складеного суглинками узвишся правого берега р. Сніпорід, за 4,0 км вище від місця її впадіння в р. Сулу. Голоценові відклади на площі стоянки мають потужність до 1,0 м і підстилаються світлими лесоподібними надчорноморськими суглинками (рис. 10, 2). Вище простежено три геологічні шари. З поверхні до глибини 0,35 м лежить темний орний ґрунт, в якому зустрічаються поодинокі фрагменти кераміки ХІІ ст. Нижче знаходиться сірий прошарок потужністю 10—15 см із нечисленними фрагментами кераміки доби енеоліту-бронзи. З глибини 40—50 см до надчорноморського лесу, що підстилає, залягає світло-коричневий, стовпчастий суглинок потужністю 0,4—0,5 м. Відомий палеогеограф Ж.М. Матвіїшина інтерпретувала його як важко-суглинистий ґрунт, який утворився в листяному лісі в умовах теплого і вологого клімату раннього голоцену.

Мезолітичний шар пам'ятки залягає у верхній третині нижнього, ранньоголоценового ґрунту. З цього ж рівня впущені мезолітичні житла (рис. 10). Їхне заповнення має потужність до 30 см і відрізняється від оточуючих суглинків темнішим від вугілля кольором. Центральна частина всіх п'яти досліджених на стоянці В'язівок 4а жител являла собою майже чорну від вуглистої сажі овальну пляму діаметром близько 2,0 м і потужністю до 10 см. Такі темні вуглисті плями на дні котлованів жител,

очевидно, утворилися на місці вогнищ. У плані житла мали округлоподібну форму, і за розмірами діляться на дві групи: менші діаметром 3,5—4,0 м (житла 1, 3) і більші діаметром 5,0—5,5 м (житла 2, 4, 5). Скоріш за все, це були округлі в плані, злегка заглиблені в землю (на 20—30 см) каркасні, конічні конструкції, що мали вихід на південний захід і вкривалися шкурами тварин та дереном.

Заглиблені житла мезолітичних поселень Центральної України Огринь 8 та В'язівка 4а, що функціонували в холодну пору року, мають паралелі в житлових структурах інших пам'яток Європи. Зокрема, аналогічне заглиблене в землю на 30—40 см округле житло діаметром близько 5,0 м із вогнищем у центрі досліджене на бореальній стоянці Яштелек в Угорщині (Kertisz 1996, р. 19—22; 2002) (рис. 11). Ямки від жердин по периметру дали можливість реконструювати конічний каркас, що, вірогідно, вкривався хмизом, корою, очеретом чи шкірами. Житлова конструкція з Яштелек майже ідентична п'яти житлам із В'язівка. Вони дуже нагадують зимові «земляні чуми» або «голомо» мисливців сибірської тайги, зокрема евенків та кетів (Зализняк 1991, с. 89, 120) (рис. 12).

Заглиблення жител в землю, за даними археології та етнографії, — найпростіший спосіб їхнього утеплення. Тому первісні мисливці, рибалки та збирачі північної півкулі жили у земляних житлах, як правило, у холодну пору року (Jelinek 1986, s. 40).

Зимові житла, що утеплювалося шляхом заглиблення в землю, поширилися в лісовій смузі Євразії та Північної Америки в мезоліті після різкого потепління клімату у зв'язку з таненням льодовика 10 тис. років тому. Прильодовикові мисливці верхнього палеоліту не будували заглиблених у землю напівземлянок через вічну мерзлоту. Про це переконливо свідчать численні житлові об'єкти стоянок мисливців на мамонтів Північної України, що датуються близько 14 тис. років тому — Мізин, Кирилівська, Межирічі, Гінці, Добранічівка.

Берегові мисливці та рибалки мезоліту України

Відмінною особливістю жител Огринського півострова від мезолітичних конструкцій стоянок В'язівка 4а та Яштелек є значні розміри перших — 7,0—10 м у діаметрі. Подібні великі округлі в плані напівземлянки характерні для рибалок та звіробіїв морських та річкових узбереж. Зокрема прямі паралелі огрін-

ським напівземлянкам наявні в зимових житлах камчадалів (ітельменів), коряків Чукотки, нівхів, ульчів, нанайців пониззя Амуру, ескімосів Чукотки та Аляски, алеутів Алеутського архіпелагу.

Як відомо, мисливські суспільства верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту Північної півкулі Землі демонструють кілька моделей способу життя, які на Заході отримали назву моделей господарчої адаптації, а на пострадянських просторах — господарчо-культурних типів (ГКТ). Серед них спеціалізовані мисливці на мамонтів, степові мисливці на бізонів, мисливці на північного оленя, мисливці помірних лісів, гірські мисливці, а також звіробі та рибалки узбереж морів та великих рік. Багаті археологічні матеріали дають підстави віднести мезолітичних мешканців Огринського півострова до останньої моделі господарчої адаптації мисливських суспільств, вірніше, до річкового його різновиду.

Етнографи першими відзначили існування цього типу економіки в системі моделей господарської адаптації первісності (Чебоксаров, Чебоксарова 1985, с. 90). Вони узагальнили величезний етнографічний матеріал зі способу життя ітельменів Камчатки, коряків та кермеків Чукотки, нівхів, ульчів, нанайців пониззя Амуру, ескімосів Чукотки та Аляски, алеутів Алеутського архіпелагу (Крашенинников 1949; Антропова 1971, с. 53—55, 59; Васильевський 1971; Старкова 1976, с. 36, 38, 41; Леонтьева 1983, с. 20).

Археологічні дослідження в Дніпровському Надпоріжжі дали підстави зробити перші кроки в реконструкції суспільства мисливців та рибалок річкових узбереж у мезоліті України (Зализняк 1988, с. 16, 17; 1989, с. 18—19; 1990, с. 84). І найінформативніші матеріали отримані саме зі стоянки Огринь 8, що в гирлі Самари навпроти м. Дніпра (Телегін, 1982, с. 108—112; 1985, с. 73—76; 2002) та з інших мезолітичних та неолітичних стоянок Надпоріжжя.

Формування моделей адаптації первісності, що базувалися на експлуатації водних ресурсів (рибалки та мисливці річкових узбереж помірної зони, рибалки та збирачі узбереж морів помірної зони, морські звіробі та рибалки Арктики), почалося на початку голоцену. Розмерзання та потепління арктичних морів призвело до збільшення в них планктону, що, у свою чергу, зумовило зростання чисельності морських ссавців та риби. Потепління північної частини світового океану спричинило різке зростання біомаси всіх водоймищ північної півкулі. Так,

біля 10 тис. років тому на морських та річкових узбережжях виникли сприятливі умови для існування різних типів привласнювального господарства, що базувалися на експлуатації водних ресурсів (Залізник 1998, с. 94—98).

Зважаючи на залежність від берегової лінії, усі ці суспільства відзначалися відносно малорухомим способом життя, порівняно з мисливськими групами, орієнтованими на промисел сухопутної дичини. Тому житла первісних мешканців узбереж, як правило, більш фундаментальні, ніж у мисливців прильодовикових просторів, а їхні літні стійбища нерідко розташовані поряд із зимовими, але ближче до берега.

Доказом малорухливого способу життя на обмеженій ділянці узбережжя є великі могильники Надпоріжжя — Василівка I, II, III та інші. Ці колективні родові усипальниці могли виникнути лише внаслідок довгого проживання в даній місцевості єдиного общинного колективу, подібного до того, що мешкав на стоянці Ігрень 8.

Фауністичні рештки із жител свідчать, що лісові нестадні тварини (тур, кабан, олень, косуля) давали більше 90 % м'яса, яке було вжите мешканцями стоянки Огрень 8. Особливо велику роль відігравало полювання на тура. Його вага в раціоні — це 74 % у м'ясному і 85 % у калорійному еквівалентах. Оленів, кабанів, косуль промишляли в значно менших масштабах (16 % усього м'яса). Лише 4,0 % раціону мешканців стоянки Огрень 8 складало м'ясо степових стадних копитних (кінь, осел) (Залізник 1991, с. 114).

Серед решток турів стоянки Огрень 8 переважають кістки великих, дорослих самців, впольованих восени і взимку. Як відомо, у цю пору року популяція турів та інших лісових копитних концентрувалася в прирічкових лісах. Тут на них полювали індивідуально скрадом та із засідок за допомогою металевих списів (рис. 13). В житлі 8 поселення виявлений хребцевий відросток тура з отвором, що відповідає перетинам кістяних пазових наконечників із крем'яними вкладеннями, аналогічними знайденим на стоянці.

У котлованах жител Огрень 8 знайдені різні докази господарської експлуатації водоймищ. Кістки великих щук, сомів, судаків, коропових порід свідчать, що риба була суттєвим доповненням до м'ясного раціону мешканців поселення. Виявлено також досить значну кількість кісток різних водяних птахів та черепах. Про значний розвиток рибальства в мезолітичних мешканців Надпоріжжя свідчать не

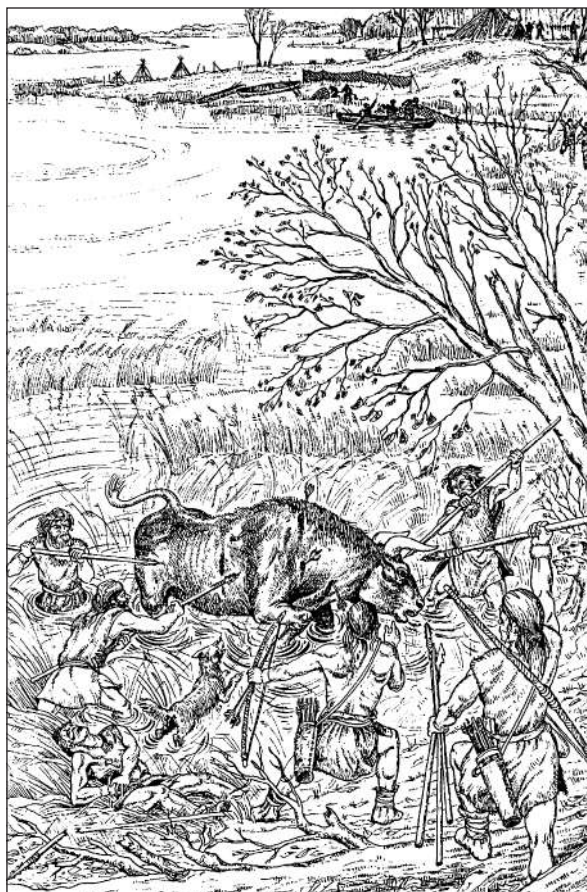

Рис. 13. Полювання на тура в гирлі річки Самари в мезоліті. Реконструкція Л.Л. Залізняка та П.Л. Корнієнка за матеріалами стоянки Огрень 8

тільки кістки риб, рибальські кістяні гарпуни, гачки та блешні, але й численні гранітні диски в культурних шарах стоянок. Круглі і плоскі диски з граніту діаметром від 5,0 до 20 см, що іноді мають перехват у середній частині, скоріш за все, використовувалися як грузила до ставних сітей. Саме такі грузила, перев'язані липовим ликом, знайдені на болотних мезолітичних та неолітичних стоянках у Прибалтиці та в Східному Прионежжі (Rimantene 1979, s. 167; Ошибкина 1983, с. 125).

Сіті, що мали грузила по нижньому краю та поплавки по верхньому, ставили у воді вертикально, уздовж берегових заростей, прив'язавши їх до увіткнутих у дно водойми жердин. Для ловлі риби ставними сітями необхідні човни, з яких рибалки вибирали спійману в сіті рибу (Залізник 1991, с. 82, 112). Пришліфованість країв багатьох гранітних дисків дали підстави В.М. Даниленку припускати, що ними користувалися як теслами при виготовленні човнів (Даниленко 1971, с. 110). Скоріш за все, диски були багатофункціональними знаряддями. Можливо, їх використовували

не лише в ролі грузил чи тесел, але і як лопатки для копання котлованів землянок (Телегін 1982, с. 110).

Багаті археологічні та палеозоологічні матеріали з Огрині 8 дали підстави реконструювати річний господарчий цикл мезолітичних мисливців та рибалок Надпоріжжя (рис. 13). Узимку вони мешкали всією общиною з п'яти-семи малих сімей в одній-двох великих землянках, харчуючись м'ясом впольованих у прирічкових лісах копитних та літніми запасами риби. Із приходом весняного тепла велика зимова землянка, де іноді мешкало кілька споріднених сімей однієї общини, залишалася, і окремі сім'ї переселялися до легких куренів безпосередньо на березі річки. Рятуючись від комах, обирали миси, острови та піщані коси, що добре продувалися вітром. Тут рибалили до осені, заготовляючи рибу на зиму. З приходом осені п'ять-сім споріднених сімей однієї общини поверталися на традиційне місце зимівлі на підвищеній ділянці берега. Колективно ремонтували минулорічну землянку або будівельний матеріал із неї використовували при будівництві нового зимового житла неподалік від попереднього. При чому котлован останнього поступово заповнювався сміттям. Рили землянки гранітними дисками, а крили їх очеретом. Д.Я. Телегін пояснює сліди від полірування на деяких крем'яних пластинах їхнім використанням у ролі ножів для очерету.

Етнографічні матеріали свідчать, що схожий спосіб життя вели ітельмени, нівхи, нанайці та інші берегові рибалки та звіробі протягом господарчого року. Риба та інші водні ресурси були основою літнього раціону рибалок та мисливців річкових узбереж. З легких літніх чумів на узбережжі на зиму переселялися у великі землянки на вищих ділянках рельєфу далі від берега.

Отже десять жител стоянки Огринь 8, які простяглися ланцюгом уздовж берега річки (рис. 1) не є рештками єдиного великого довгочасного поселення осілих мезолітичних мешканців дніпровських порогів. Це сліди багаторазового повернення на місце традиційної зимівлі однієї общини рибалок та мисливців прирічкових лісів чисельністю близько 30 людей.

Археологія свідчить, що модель адаптації рибалок та мисливців річкових узбереж у мезоліті та неоліті розвивалася в стародавніх дельтах Амудар'ї, Зеравшану та інших рік Середньої Азії (Виноградов 1981). Звертає на себе увагу велика подібність матеріалів з прибережних неолітичних стоянок кельтемінарської куль-

тури Джанбас 4, Кават 7, Учасці 131, Толстова та ін. V—III тис. до н. е. знахідкам з огрінських землянок. Фауністичні рештки зі згаданих середньоазійських пам'яток свідчать, що в основі господарства знаходилося індивідуальне полювання з луком та списами на нестадних копитних прирічкових тугаїв (тур, благородний олень, кабан). Ще більшу, ніж у Надпоріжжі, роль грав бій гарпуном та ловля великої риби, і перш за все, шук. Велика кількість кісток риби, водоплавних птахів та панцирів молюсків свідчить про інтенсивну експлуатацію водоймищ. Нагадують огрінські зразки і кістяні наконечники стріл, однозубі гарпуни, кістяні шила та кам'яні грузила до сітей, які були знайдені на згаданих пам'ятках.

Кельтемінарські рибалки та мисливці гирла Амудар'ї також жили у великих каркасних житлах, критих очеретом. Однак вони значно більші від огрінських і не заглиблені в землю, що можливо пояснюється теплішими зимами Приаралля. Наявність кераміки зближує дельтових рибалок та мисливців Середньої Азії з другим, неолітичним етапом розвитку господарського типу рибалок та мисливців Дніпровського Надпоріжжя, представлених пам'ятками сурської неолітичної культури.

Судячи з крем'яних та кістяних виробів, мешканці стоянки Огринь 8 належали до кукецької мезолітичної культури і були генетичними попередниками сурської неолітичної культури Надпоріжжя. Є підстави говорити про два послідовні етапи розвитку моделі господарської адаптації прирічкових рибалок та мисливців у Надпоріжжі: мезолітичний (Огринь 8, Поповий Мис) та неолітичний (Сурський II, Шулаїв, Кізлевий та ін.) (Даниленко 1969, с. 24, 25). Останній фіксується появою спочатку кам'яного талькового, а потім керамічного посуду, можливо, елементів відтворювального господарства, зростанням ролі рибальства в економіці, порівняно з більш орієнтованим на мисливодство господарством Огрині 8. Судячи з керамічних виробів, формування сурської культури Надпоріжжя відбувалося з кінця VI тис. до н. е. під потужним буго-дністровським впливом із заходу.

Отже, у зв'язку з післяльодовиковим потеплінням і таненням вічної мерзлоти в мезоліті лісової смуги Європи з'явився принципово новий тип господарської адаптації первісного населення — мисливці та рибалки узбереж великих рік. Яскравим визначальним елементом їхнього способу життя є великі зимові житла — круглі в плані напівземлянки з конічним кар-

касним дахом, вкритим очеретом, хмизом, дерном. Саме такі великі житла для зимівлі трьохп'яти малих сімей досліджені на мезолітичній стоянці Огринь 8. За даними археології та етнографії, навесні зимові напівземлянки полишалися їхніми мешканцями, які на літо переселилися на береги річок, де мешкали до осені в легких односімейних житлах (рис. 13).

Дослідження виконано з допомогою партнерів проекту «Археологічна експедиція НаУКМА. Дослідження унікальної пам'ятки Огринь 8» — ТОВ «БДО», ТОВ «Інтернет-реклама РІА», ТОВ «Розетка», АТ «Райффайзен Банк Аваль».

- Антропова В.В. Культура и быт коряков. Ленинград, 1971.
- Бодянский О.О. Неолитична стоянка на острові Шулаєвому. *Археологічні Пам'ятки УРСР*. Київ, 1949, т. II, с. 253—263.
- Василевский Р.С. Происхождение и древняя культура коряков. Новосибирск, 1971.
- Виноградов А.Д. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья. Москва, 1981.
- Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине. *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины*. Полтава, 1989, с. 22—26.
- Гавриленко И.М. Зимівниківська археологічна культура. Полтава, 2000.
- Даниленко В.М. До питання про ранній неоліт Південної Надніпрянщини. *Археологія*. 1950, т. III, с. 119—147.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. Київ, 1969.
- Даниленко В.М. Сурьсько-дніпровська культура. *Археологія УРСР*. Київ, 1971, т. I, с. 104—112.
- Добровольский А.В. Восьма Ігриньська неолітична стоянка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1949, т. II, с. 243—252.
- Залізник Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену на початку голоцену. *Археологія*. 1988, № 64, с. 11—21.
- Залізник Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку. *Археологія*. 1989, № 2, с. 11—20.
- Залізник Л.Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті. *Археологія*. 1990, № 1, с. 3—9.
- Залізник Л.Л. Населення Полесся в мезоліте. Київ, 1991.
- Залізник Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. Київ, 1998.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. *Кам'яна доба України*. Київ, 2005, вип. 8.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівки 4А на Полтавщині. *Археологічний альманах*. Донецьк, 1995, вип. 4, с. 97—103.
- Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України. *Археологія*. 1996, № 1, с. 3—15.
- Коен В.Ю. Фінальний палеоліт горного Крима. *Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н.* Київ, 1991.
- Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в азово-черноморском регионе в XI—X тыс. до н. е. *Российская Археология*. 1992, № 2, с. 5—19.
- Крашенинников С.П. Описание земли Камчатки с приложением рапортов, донесений и других неопубликованных материалов. Москва; Ленинград, 1949.
- Леонтьев В.В. Этнография и фольклор коряков. Москва, 1983.
- Миллер М.А. Памятники родового общества на Игринском полуострове. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. Москва, 1935, № 9—10.
- Неприн В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовки 4А. *Российская Археология*. 1992, № 3, с. 136—146.
- Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья. Москва, 1983.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Картографування пам'яток палеоліту в степах Нижнього Подністров'я. *Археологія Південного Заходу України*. Київ, 1992, с. 49—62.
- Старкова Н.К. Ительмены. Материальная культура XVIII — 60-е гг. XX в. Москва, 1976.
- Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. Київ, 1982.
- Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. Київ, 1985.
- Телегин Д.Я. Огринське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. Луганськ, 2002.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. Москва, 1985.
- Jelinek J. *Střecha nad hlavou*. Brno, 1986.
- Kertész R. The Mesolithic in the Grate Hungarian Plain: A Survey of the Evidence. *At the fringes of three worlds* (ed. Tálas L.). Sholnok, 1996.
- Kertész R. Mesolithic hunter-gatherers in the northwestern part of the Great Hungarian Plain. *Praehistoria*. 2002, vol. 3, pp. 281—304.
- Rimantiene R. Šventoji. Vilnius, 1979.
- Zaliznyak L., Gavrilenco I. The Zymivnyky Mesolithic culture of Eastern Ukraine. *Archaeology Bulgarica*. 2002, no. 2, pp. 1—12.

Надійшла 24.05.2018

Л.Л. Залізник

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом археологии каменного века, Институт археологии НАН Украины, zaliznyakl@ukr.net

МЕЗОЛИТИЧЕСКИЕ ОХОТНИКИ И РЫБОЛОВЫ НАДПОРОЖЬЯ ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ ИГРЕНЬ 8

Известное мезолитическое поселение Игрень 8 в Центральной Украине на берегу Днепра раскапывалось Д. Телегиным, Л. Залізником, Д. Нужным в 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 годах. Поселение состояло из 10 больших, углубленных в землю жилищ расположенных вдоль берега. Остатки жилищ, представляли собой линзы темного песка подокруглой формы, диаметром 6,0—9,0 м и заполнены толщиной 0,5—1,0 м. В середине жи-

лишь найдено много микролитических кремневых изделий, костяные орудия и кости животных (тур, благородный олень, лось, конь, кабан, бобр, лисица, волк, заяц), водоплавающих птиц, рыб, раковины моллюсков.

Кремневые и костяные орудия стоянки типичны для кукрекской мезолитической культуры юга Украины. Для микролитической индустрии памятника характерна совершенная микро-пластинчатая техника, карандашевидные отжимные нуклеусы, многочисленные подокруглые скребки, резцы на отщепах, вкладыши кукрекского типа. Среди костяных орудий типичны наконечники копий с пазами для микропластинчатых вкладышей. Найдены многочисленные остря, шила, проколки, тесла, наконечники стрел из расщепленных костей птиц. На некоторые изделия нанесен геометрический орнамент. Памятник датирован радиоуглеродным анализом бореальным периодом голоцена (VIII тыс. BC).

Углубленные жилища стоянки Игрень 8 имеют аналогии в жилых структурах других мезолитических памятников — стоянка Вязовок 4А на Полтавщине, стоянка Яштелек в Венгрии, а также в зимних углубленных в землю жилищах народов Сибири, известных под названиями «земляной чум» или «голомо».

Очевидно, жилища Игрени 8 были круглыми в плане, углубленными в землю на глубину до 1,0 м, с коническим деревянным каркасом, покрытым камышом и торфом. В соответствии с археологическими и этнографическими параллелями такие большие углубленные структуры были зимними жилищами для нескольких малых семей охотников и рыбаков долины Днепра. В теплую пору года малые семьи переселялись в отдельные легкие жилища на берег реки.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Игрень, мезолит, углубленные жилища, кукрекская культура, береговые охотники и рыбаки, этнографические аналогии.

Leonid L. Zalozniak

Dr. Hab., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, zalozniakl@ukr.net

MESOLITHIC HUNTERS AND FISHERMEN OF DNIPRO RAPIDS AREA (NADPORIZHZHIA) BY THE MATERIALS OF IHREN 8

The famous Mesolithic settlement Ihren 8 in Central Ukraine on the bank of the Dnipro River was excavated by D. Telehin, L. Zalozniak, D. Nuzhnyi in 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990. The settlement consisted of 10 large deepened into the ground dwellings located along the river bank. The remains of dwellings looked like the rounded-shaped lenses of dark sand of 6,0—9,0 m in diameter and filling of 0,5—1,0 m thick. Most of them had been partly destroyed by the river. Inside the dwellings there were a lot of microlithic flint artefacts, bone tools and bones of animals (auroch, red deer, elk, horse, boar, fox, wolf, hare), swimming birds, fish and cockleshells.

Flint and bone artifacts from Ihren 8 are typical for Kukrek Mesolithic culture of South Ukraine. For microlithic flint industry of the site a perfect micro-blade technique, pencil-shaped pressure flaking cores, numerous round-shaped scrapers, flake burins and Kukrek-type insets are typical. Among bone tools there are typical spearheads with slots for microblade insets. There were also found numerous points, awls, borers, adzes and arrowheads made of cracked bird bones. Several tools have the geometric ornament on surface. The site is dated by Boreal period of Holocene due to the radiocarbon dating (8th ka BCE).

The deepened dwellings of the Mesolithic settlement Ihren 8 have the analogies in dwelling structures of other Mesolithic sites (for example, Viazovok 4A site in Poltava Region in Ukraine, Jasztelek site in Hungary) and also in winter semi-dugouts of Siberian people well-known under name “ground tent” or “golomo”.

Obviously Ihren 8 dwellings were round in section, deepened into the ground up to 1,0 m, with conical wooden frame covered with reed and turf. According to archaeological and ethnography parallels such large deepened dwellings used as the winter dwellings for several small families of hunters and fishermen of the Dnipro River valley. During the warm seasons small families moved to the individual light dwellings on the river bank.

К е y w o r d s: Ihren site, Mesolithic, deepened dwellings, Kukrek culture, hunters and fishermen of the river bank, ethnographic analogies.

References

- Antropova V.V. *Kultura i byt koriakov*. Leningrad, 1971.
- Bodianskyi O.O. Neolitychna stoianka na ostrovi Shulaievomu. *Arkheolohichni Pamiatky URSR*. Kyiv, 1949, vol. 2, pp. 253-263.
- Cheboksarova N.N., Cheboksarova I.A. *Narody, rasy, kultury*. Moskva, 1985.
- Danylenko V.M. Do pytannia pro rannii neolit Pivdennoi Nadnyprianshchyny. *Arkheolohiia*. Kyiv, 1950, vol. 3, pp. 119-147.
- Danylenko V.N. *Neolit Ukrainy*. Kyiv, 1969.
- Danylenko V.M. Sursko-dniprovska kultura. *Arkheolohiia URSR*. Kyiv, 1971, vol. 1, pp. 104-112.
- Dobrovolskyi A.V. Vosma Ihrnska neolitychna stoianka. *Arkheolohichni Pamiatky URSR*. Kyiv, 1949, vol. 2, pp. 243-252.
- Gavrilenko I.N., Koen V.Yu. Nekotorye rezultaty raskopok 1988 g. mezolitycheskogo poseleniia Viazovok na Poltavshchine. *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii Poltavshchiny*. Poltava, 1989, pp. 22-26.
- Gavrilenko I.M. *Zymivnykivska arkheolohichna kultura*. Poltava, 2000.

- Jelinek J. *Střecha nad hlavou*. Brno, 1986.
- Kertész R. The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence. *At the fringes of three worlds* (ed. L. Tóth). Szolnok, 1996.
- Kertész R. Mesolithic hunter-gatherers in the northwestern part of the Great Hungarian Plain. *Praehistoria*. 2002, vol. 3, pp. 281-304.
- Koen V.Yu. Finalnyi paleolit gornogo Kryma. *Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 1991.
- Koen V.Yu. Nekotorye novye dannye o kulturno-istoricheskom protsesse v azovo-chernomorskom regione v XI-X tys. do n. e. *Rossiiskaia Arkheologiia*. 1992, no. 2, pp. 5-19.
- Krashennnikov S.P. Opisanie zemli Kamchatki s prilozheniem raportov, donesenii i drugikh neopublikovanykh materialov. Moskva; Leningrad, 1949.
- Leontev V.V. *Etnografiia i folklor koriakov*. Moskva, 1983.
- Miller M.A. Pamiatniki rodovogo obshchestva na Igrenskom poluostrove. *Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv*. Moskva, 1935, no. 9-10.
- Neprina V.I., Suprunenko A.B., Gavrilenko I.N. Zhilishche na mezolitcheskoi stoianke Posulia Viazovok 4A. *Rossiiskaia Arkheologiia*. 1992, no. 3, pp. 136-146.
- Oshibkina S.V. Mezolit basseina Sukhony i Vostochnogo Prionezhia. Moskva, 1983.
- Rimantiene R. Šventoji. Vilnius, 1979.
- Sapozhnikov I.V., Sapozhnikova G.V. Kartografuvannia pamiatok paleolitu v stepakh Nizhnogo Podnistrovia. *Arkheolohiia Pivdennoho Zakhodu Ukrainy*. Kyiv, 1992, pp. 49-62.
- Starkova N.K. *Itelmeny. Materialnaia kultura XVIII - 60-e gg. XX v.* Moskva, 1976.
- Telehin D.Ya. Mezolitychni pamiatky Ukrainy. Kyiv, 1982.
- Telegin D.Ya. Pamiatniki epokhi mezolita na territorii Ukrainskoi SSR. Kyiv, 1985.
- Telehin D.Ya. Ohrinske poselennia na Podniprovi ta problema zhytlobuduvannia v mezolyti Skhidnoi Yevropy. Luhansk, 2002.
- Vasilevskii R.S. Proiskhozhdenie i drevniaia kultura koriakov. Novosibirsk, 1971.
- Vinogradov A.D. *Drevnie okhotniki i rybolovy sredneaziatskogo mezhdurechia*. Moskva, 1981.
- Zalizniak L.L. Myslyvtsi pryrodovoykoi Evropy v kintsi pleistotsenu na pochatku holotsenu. *Arkheolohiia*. 1988, no. 64, pp. 11-21.
- Zalizniak L.L. Zakonomirnosti v rozmishchenni stoianok kamianoho viku. *Arkheolohiia*. 1989, no. 2, pp. 11-20.
- Zalizniak L.L. Typy hospodarstva ta etnokulturni protsesy u finalnomu paleoliti ta mezoliti. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 3-9.
- Zalizniak L.L. *Naselenye Polesia v mezolyte*. Kyiv, 1991.
- Zalizniak L.L. *Peredistoriia Ukrainy X - V tys. do n. e.* Kyiv, 1998.
- Zalizniak L.L. Finalnyi paleolit ta mezolit kontynentalnoi Ukrainy. *Kamiana doba Ukrainy*. Kyiv, 2005, no. 8.
- Zalizniak L.L., Havrylenko I.M. Myslyvtsi rannoholotsenovoho lisostepu za materialamy stoianky Viazivok 4A na Poltavshchyni. *Arkheolohycheskyi almanakh*, Donetsk, 1995, no. 4, pp. 97-103.
- Zalizniak L.L., Havrylenko I.M. Zymivnykivska mezolitychna kultura Livoberezhnoi Ukrainy. *Arkheolohiia*. 1996, no. 1, pp. 3-15.
- Zaliznyak L., Gavrilenko I. The Zymivnyky Mesolithic culture of Eastern Ukraine. *Archaeology Bulgarica*. 2002, no. 2, pp. 1-12.